

FIGYELŐ

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

*Szabó Zoltán: Nyugati vártán.
Esszék és publicisztikai írások I–II.
Sajtó alá rendezte és szerkesztette András Sándor,
utószó Balla Bálint
Osiris–Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem,
2011. 343+437 oldal, 5600 Ft*

I

„MOST AZONBAN MAGYAR ÍRÓ ANGLIÁBAN VAGYOK”

Érdekes eljátszani a gondolattal: ha megérte volna, mit csinált volna Szabó Zoltán 1989 után? Vajon fontolgatta volna a hazatelepülés gondolatát, mint az ötvenhatos emigránsok közül oly sokan, s mint hajlott koruk ellenére nem kevesen a negyvenes évek végén távoztak közül is? Vagy a Magyarország iránt újra felpezsdülő nemzetközi érdeklődés a francia vidék csöndjéből és nyugalmból visszacsábította volna Anglia szeretett és hajdan belakott fővárosába, hogy ott új lapok indításával, új klubok és egyesületek fáradhatatlan összeszervezésével és a kilátogatók népes tábora kínálta kapcsolatok fedezetével új kultúrmissziót és a hazaiak partneri elfogadtatásának programját jelölje ki a maga számára? S ha visszatér Londonba, miféle hírvészavakra jött volna időről időre Magyarországra? Hogy politikai és diplomáciai tapasztalatát az Antall-kormány rendelkezésére bocsássa? Hogy tanácsaival a színre lépő új pártokat és a bontakozó civil mozgalmakat segítse? Vagy inkább tudósi és irodalomkritikusi szerepéhez ragaszkodott volna, a megújuló szellemi élet folyóiratainak szerzőjeként és a rendszerváltó ország jövőjét latolgató konferenciák előadójaként?

A gondolatkísérlet eredménye persze eldöntetlen: Szabó Zoltán 1984-ben meghalt, a

rendszerváltást már nem érthette meg. De ha a játékot mégis dűlőre vinnénk, én arra hajlanék, hogy az író elsősorban megmaradt volna *londoni* emigránsnak. Ezzel nemcsak a földrajzi pozícióra és az útlevelet kibocsátó ország állami pecsétjére utalnék itt, hanem arra is, hogy lakhelyével együtt minden bizonnyal újradefiniálta volna az emigráns létben a maga számára egykor kialakított kétoldalú távolságtartást mint orientációs irányt és mint megnyilvánulási formát, aminek értelmét szemében nem érvénytelenítette, hanem új tartalmakkal telítette volna a szocialista rendszer összeomlása. Úgy gondolom azonban, hogy a vidéki magányt feladta volna: ha kényelmes volt is, a jösselini visszavonulás számára valószínűleg az aktív szerepekről való lemondást jelentette. Annak bölcs belátását, hogy a hetvenes évekre a magyar társadalom túlságosan is elfogadta a Kádár-rendszer ahhoz, hogy a forradalom üzenetének külföldi ébren tartása és a szabadság tartalmairól hazaüzenhető mondandó rezonáló közegre számíthasson. Ugyanakkor a mértékadó külföld Magyarországra – tudjuk – a gulyáskommunizmus méltatásával tekintett, s egyre inkább hallgatott arról, hogy a fogyasztói gazdaság előfeltétele a hamis kiegyezés 1956 tabujá tételeiben és az „ideiglenesen állomásozó” megszálló örök jelenlétének elfogadásában. Szabó Zoltán számára mindkét fejlemény elfogadhatatlan lehetett, ami a kétirányú távolságtartást lassan kétirányú elidegenedésbe fordította át. A jelentésváltozás pretenciózus vállalása elől pedig valóban egyetlen kiút kínálkozhatott: a ki- és visszavonulás. Emigrációjának értelme így maradhatott meg folyamatosnak, s így őrizhette meg azt a kohézív erkölcsi tartalmat, ami az eredeti misszió elhalványulásával folytatásként a belső visszavonulást diktálta. Azonban emigrációjának sarokpontjai ezzel mit sem változtak, és ezért gondolható, hogy a kínálkozó teendők függvényében a londoni visszatérés esélye – ha hallgatólagosan is, de – mindvégig megmaradt. A kettős távolságtartás szellemi beállítódásának és erkölcsi választásainak ugyanis úgy lett alapzata, hogy azon

megteremthető volt az otthonosság a színterei szerin akár változó külvilágban, egyszerűsége nap nap után újraerősíthető volt a beágyazottság az évtizedek előtt hátrahagyott ország messziről is gondosan szemmel tartott kis világaiba.

Ezt a kettős beágyazottságot fenn lehetett tartani az irodalom, a művészetek kritikusként, de megújuló konkrét tartalmainak kimunkálásában segítettek a mindennapok is. Nemcsak a kilátogatók népes seregének hírei és beszámói, hanem a tájékozódás fontos forrása, a napilapok is. Persze Szabó Zoltán nem azért olvasta a két nap késéssel érkező *Népszabadságot* vagy a populárisabb hangvételű *Magyar Nemzetet*, hogy az aktuálpolitika friss napi híreit összegyűjtse. Erre voltak megbízható forrásai: a BBC vagy a Szabad Európa, ahol dolgozott. De a napilapokban mást keresett, és amit keresett, azt többnyire meg is találta. Az újságok szinte tálcán hozták a külföldön előre váró feladatot, hogy az itthoniak szemében helyrebillentse a Nyugattal szembeni kishitűséget és az álmodozó várakozásokat, s hogy felmutassa a késő kádári évek itthoni kulturális pezsgésének izgalmas termékeit – a Nyugatnak. E kettős küldetés táplálta a belátás, hogy a vasfüggőnynél vastagabb a kölcsönös meg nem értés láthatatlan függőnye, s ez az emigránspozíciónak akkor is értelmet adott volna, ha annak a politikai kirekesztettség helyett immár egy kényes egyensúlyokra épülő életforma a tartalma. Mindezt sem érdemes, sem lehetséges nem lett volna máról holnapra sutba dobni, hiszen a politikai helyzet változása – ha megérte volna – önmagában nem érvénytelenítette és nem tette volna semmissé a kettős beágyazottság és kettős távolságtartás egyensúlyainak kialakításába fektetett sokévi munkát.

Mert a törekeny egyensúlyokra épülő emigráns létforma nem magától állt elő az 1949-es doveri partra szállással. Ahogy Szabó Zoltán írásaiból látszik, azt tudatos iránnyal meg kellett építeni, az építkezés feladatai pedig sokrétűek, ugyanakkor fáradságosak és hosszadalmasak voltak. Ezzel persze nem állt egyedül. Aki új hazába települ, az nem kerülheti meg a külső szemlélőnek sokszor láthatatlan munkát. Csaknem mindent előről kell kezdenie. Az új helyzethez való alkalmazkodás feladatai átfogják a mindennapok berendezkedését, a vállalható szerepek meghatározását és az elutasítandók tisztázását, a múlthoz való viszony kialakí-

tását, az új emberi közeg kiformalását és az elkerülő új lehetőségek és tennivalók közötti megfontolt válogatást. Bár a tennivalók spektruma nyilván különböző, a múltnak múltként való feldolgozását és élettörténeti lezárását senki sem spórolhatja meg, s bár az új világba való bekapcsolódás ízlés és választás dolgának látszik, a befogadás kemény korlátai azt sérelmekkel, olykor talán megaláztatásokkal és a le nem küzdhető másság magányának fojtogató élményeivel teszik türelmet és erőt próbálóvá. Ha csupán szokványos értelmében nézzük, akkor is világos: az emigráns életforma kialakítása nagy énerőt kívánó feladat és sérülékeny terep. Nem is csoda, ha sokaknak – talán a többségnek – elbizonytalanodást és megkeseredést hoz, amit még öngazolásként sem ellensúlyoz az anyagi jólét, sőt, a következő generáció sikeres felemelkedése sem. Ami ebből az életformából veszteség, az végérvényesen veszteség marad.

Szabó Zoltán azonban nem vesztes: ahogyan emigrációs írásai jelzik, e szokásos frusztrációk elkerülték. Ebben persze fontos szerepet játszottak személyiségének szerencsés alapvonásai: kiapadhatatlan kíváncsisága, fáradhatatlan készsége az újításra, megtörhetetlen lojalitása azok iránt, akiket egykor barátjául fogadott, a romantikus érzelmesség és az ironia ötvözetére épülő világlátása, és képessége arra, hogy a maga számára mindenkor tisztázza a vállalt missziót, majd azt hétköznapi szervezőelvévé tegye, és mint magától értődő vezérfonalat tekintse – kávéházi találkozóihoz éppúgy, mint lapalapítási terveikhez vagy nagyobb lélegzetű tanulmányaihoz. De mindez talán kevés lett volna: a veszteségek így is könnyen elbillentették volna a mérleget. Hogy ez nem így történt, az annak köszönhető, ahogyan Szabó Zoltán a megfosztottságait újszerű építkezés anyagává formálta, amivel sikerült az emigrációs léthelyzetet *alkotássá* formálnia. Ez pedig úgy volt lehetséges, hogy az emigrációt sajátos kifejezési formává emelte, olyan elrugaskodási ponttá, ahonnan felvethetők és újragondolhatók az énonomosság alapkérdései, mégpedig a személyes egyszerűen túlmutató érvénnyel.

Az alkotás gravitációs pontja a Szabó Zoltánt egész életében izgató legfőbb kérdés: tartalma szerint mi az, hogy „magyar”, és ki is az a „magyar”? Magasztosabban fogalmazva: mi a nemzet, hol vannak határai, és mi köti össze az egy nemzetbe tartozókat? Ez volt a fő kérdés A TARDI

HELYZET írása idején a harmincas években, ez maradt a párizsi kultúrattaséként eltöltött fél évtizedben, majd az emigráció harmincöt esztendeje során is. S ahogy azt élete e leghosszabb egybefüggő szakaszának írásain végigkísérhetjük, e kérdésekre nincs, nem született „végső” felelet. Így is mondhatnánk: Szabó Zoltán talán legfontosabb mondandója éppen az, hogy a „magyarságkérdésre” nem adható egyértelmű válasz, s aki efféle törekszik, mindenképp a kirekesztés, a nemzet megosztásának bűnébe esik. Mert a válasz mindenkor viszonyításoktól és kontextusoktól függ, de függ a beszélő szándékától és erkölcsi felfogásától, és függ az őt hallgató pozíciójától. A keret, amiben a kérdés megfogalmazódik, Szabó Zoltán emigrációs alkotómunkájának másik – az előzővel fontosságában nem vetekedő, de a nézőpontot és annak morális tartalmát mélyen meghatározó – elrugaszkodási pontja: az, hogy alapvető beszédhelyzete a külföldön élő magyaré. Ebből a beszédhelyzetből nemcsak az azonosulás gesztusai és érzelmei fakadnak, hanem az is, hogy az író tartózkodik a fölény és a mások feletti ítéletalkotás minden formájától: helyzeteket elemez, s azok kötöttségeit és korlátait is felmutatja, de nem bocsátkozik annak latolgatásába, hogy vajon ő maga hogyan cselekedett *volna* – hiszen a kötöttségek, korlátok és a belőlük folyó, akár rossz választások nem az övéi, a saját útját járva, ő azoktól minden tekintetben „szabad”, miközben persze foglya önmaga helyzetének. E reflexív szemlélettel vezérelve, szabadságok és kötöttségek mindenkor egyedi ötvözeteknek megértése lesz az emigrációs alkotómunka legfőbb feladata és a sokfelé ágazó tematikájú írások visszatérő legfőbb motívuma.

A csaknem nyolcszáz nyomtatott oldalt kitevő válogatás, a NYUGATI VÁRTÁN két kötete különböző prizmákon keresztül vonultatja fel az emigrációba kényszerült politikus-író, szociográfus, esztéta és publicista válaszait a nemzeti összetartozás és az annak háttere előtt kimunkált énonomosság visszatérő kérdéseire. A műfajok, azokon belül pedig az idő rendjébe szedett írások négy nagy egységet rajzolnak ki. A terjedelmre és a mondandó sokszínűségére nézve egyaránt leggazdagabb válogatás teszi ki az első kötetet: ez az 1952 és 1984 között született eszékét vonultatja fel. A második kötet vegyesebb: a huszonkét publicisztikai írást recenziók bőséges tárháza, majd azt az ún. „jegyzetlapok”

követik. Ez utóbbi írások nem annyira tisztázó tartalmaikkal vonzzák magukhoz a figyelmet, mint inkább azzal, hogy a hídszeret betöltő és az emigráns magyarok közötti kohézió megteremtéséért fáradozó író ötleteibe, gründolókedvébe és a személyközi kapcsolatok alakítása terén felvonultatott teljesítményébe engednek bepillantást. Amit e különböző műfajú, terjedelmű és keltezésű írások együtt felmutatnak, az az előbbieken említett életforma-alkotás. Az alkotás, amely egyszerre táplálkozik elmélyült lelki, erkölcsi és szellemi munkából, a külföldre került író kettős kötődéséből és egyidejű, kettős kívülállásából, fáradhatatlan szervezőkészségből és a politikailag legfontosabb kötőanyagból, a forradalom kényszerű távolságból követett, de a belsővé tett részvétel érzelmi telítettségével átélt élményéből.

A második kötet rövid írásai mintegy szatelitekként keringenek az első kötetnek a magyarságproblémát elmélyült traktátusokban tárgyaló esszéfüzére körül. A hozzászólások itt inkább az emigráns cselekvés színtereit, erkölcsi dilemmáit és a forradalom leverése utáni magyar szellemi és politikai élethez való viszony kérdéseit veszik számba, és kevesebbet törődnek a változatos énrreflexiók elemzésével és bírálatával. Jobban szemügyre véve, az első pillantásra kuszán szétszórt témák kirajzolják a teret. Ez a tér a *közvetítő* tere. A közvetítő, aki napi dolgának tekinti, hogy a külhoni közönségben a forradalomban fellázadt nép tiszteletén túl – vagy éppen a megéltkültség figyelem kiaknázásával – egy gazdag kultúra múltja és jelene iránt is felkeltse az érdeklődést, és közben e kultúra védelme és éltetése jegyében összekovácsolja az emigráció erőit. De egyidejű napi dolgának tekinti azt is, hogy szervezze, táplálja és új formák és fórumok megnyitásával folytonosan életben tartsa a forradalom után közvetlen természetességgel vállalt emigránsmissziót: a megtorlás elől menekültek támogatását pénzzel, kapcsolatokkal és a külföld véráramába való bekapcsolással. E sokrétegű tevékenységet többirányú sorsközösség fűti: az emlékezés az új hazába érkezés mindennapi küzdelmeire, a tisztelet az otthon vállalt kockázatokért, a már kiépített kulturális beágyazottság az új hazában, és az elköteleződés, hogy a megtorlással újabb provincializmusba süllyesztett ország a fáradhatatlan közvetítő munka révén fenntarthatja a nyugati levegővétel esélyét. A recenziók, a publiciszt-

tikai írások és a rövid jegyzetek hírt adnak kifelé – az emigrációban élőknek –, és hírt adnak befelé – az otthon maradtaknak.

A jegyzetlapok és az önálló címmel ellátott publicisztikák három nagy témakör körül csoportosulnak. A korai írások fő témája a külföldre települt ember rápillantása életének új szintereire – az otthonalakítás szemszögéből, majd a haza iránti viszonyának kialakítása az emigránspozíció nézőpontjából. A témákban a fordulatot természetesen a forradalom hozza.* Innen nézve merül fel a történelmi dilemmák újragondolása, fókuszukban a forradalom leverése utáni helyzethez való viszonyulás kérdésével, ami újabb lendületet ad a kiegyezés örökzöld vitájának és az ütköző álláspontokban megtestesülő nemzetfelfogások újraértelmezésének. Az újraértelmezési kísérletben kerül hirtelen új megvilágításba a harmadik nagy témakör, a külföld viszonya a vesztes forradalomhoz, majd a mind pöffeszkedőbben berendezkedő Kádár-rendszerhez, s vele együtt az emigráció feladatainak újrafogalmazása is. A formák változatosak: hol tanulságos mesében, hol egy-egy portré megrajzolásával, hol esszéisztikus kifejtésben fogalmazzák meg a mondandót. Maga a mondandó sokrétűségében is egyértelmű: miközben meg kell érteni az otthoniaknak a fennálló hatalommal kötött kompromisszumait, fel kell mutatni a meg nem alkuvás példáit. De a feladat ennél összetettebb: hiszen az emigrációnak éppen a nemzeti összetartozás alapján fontos missziója, hogy életben és testközéltben tartsa a távolokban fel nem adható szabadságköveteléseket – s tegye ezt mindenekelőtt a külföld informálása és véleményformáló közönségének alakítása révén. Ez utóbbi még az előbbinél is bonyolultabb feladat: a hazai értelmiségnél nem kevésbé megosztott emigráció összefogását igényelné, és jó adag nagyvonalúságot kívánna. Ezt Szabó Zoltán 1958 elején így látta: „...mind Magyarországon, mind az emigrációban káros az olyan szemlélet, amely a forradalom fogalmát és a kiegyezés fogalmát... mereven szembeállítja, s a magyar nép szabadulását világháborúhoz és velejáró pusztuláshoz köti. Az olyan ember,

aki a magyar helyzet két legfontosabb tényezőjét, a forradalmi erők megsemmisíthetetlenységét és a Nyugat restségét tudomásul veszi, aki valaminő kiegyezés lehetőségét... a nagyhatalmak között számba vesz, és graduális fejlődést lehetségesnek vél, se Magyarországon, se külföldön nem elárulója a forradalomnak; épp ellenkezően van: bizalom ez a forradalmi népi erőkben és illeszkedés egy olyan forradalom szelleméhez, amely maga is törekedett volna kiegyezésre, ha erre lehetőség lett volna...”

E rugalmas pozíció és nagyvonalú politika előfeltételeként azonban újra kell gondolni forradalmiság és kiegyezés korábbi formáit és dilemmáit. E téren Szabó Zoltánt nem annyira 1956 és 1848, illetve '67 és a hamis kiegyezést ajánló Kádár-korszak párhuzamai izgatják, mint inkább a népi írők nemzettudatát formálni kívánó egykori fellépésének öröksége. Úgy tartja ugyanis, hogy a nemzettudat huszadik századi tartalmainak kimunkálásában a népi írők mozgalmának megjelenése egy új korszak markánsan új gondolkodásmódjának kiindulópontja lett, és a '45, majd '56 utáni viták forradalmiságról és kiegyezésről igazában ide vezethetők vissza. A nemzetiben a népi tartalmak és bennük a forradalmi változás plebejus értelmezései az ő munkáik révén jelentek meg először hiteles és tartalmas képviselővel: a nagy elődök, Kölcsey, Kossuth, Széchenyi, Eötvös vagy a szabadságharcban a hazájukért mártírhalált halt aradi vértanúk a nemesi nemzetet látták maguk előtt, s a modern Magyarország megteremtését – akár a dunai konföderáció, akár a Habsburg Birodalom részeként, akár független vagy „kiegyezéses” nemzetállamként – az arisztokrácia s legfeljebb a lassan polgárosodó kishemesi rétegek kiállításától és a reformokban felmutatott teljesítményeitől várták. A falukutató mozgalom éles fordított ezen a látószögon azzal, hogy a nemzeti felemelkedés főszereplőjévé a parasztság tette. Több volt ez a beemelés pusztá gesztusánál. A paraszti szegénység kapcsán állampolgári jogegyenlőség, szabad munkavállalás, szabad mozgás olyan – a korabeli európai politikai diskurzusokban a demokratikus állampolgáriság fogalmkörébe tartozó – problémái kerültek előtérbe, amelyek szükségszerűen vezettek el a nemzetfogalom s mindenekelőtt az abban foglalt szabadságtartalmak újratárgyalásáig. Lehet vitázni azon, hogy az új szemléletmód színre lépése vajon valóban korszakhatárt jelöl-e, de annyi min-

* Szabó Zoltán 1956-os írásainak legjavát nem találjuk itt. A hallatlanul bő termés külön válogatásba kíváncsított, amelyet az életműsorozat IV. köteteként 1956. KORSZAKVÁLTÁS címmel a forradalom ötvenedik évfordulójára jelentetett meg az Osiris Kiadó.

denképp igaz, hogy a népi írók – tágabban: a népi ihletésű gondolat – megjelenése új vágányokra terelte a közeli és távlatosabb reformokról folyó eszmecsereket, és erőteljesen ott hagyta a maga lenyomatát a korszak olyan fontos dokumentumán, mint amilyen a Márciusi Front 1937-es kiáltványa volt. Szabó Zoltán mindenestre úgy látja, hogy e kiáltvány – amely utoljára volt képes egységet teremteni azzal, hogy széles koalícióban felsorakoztatta maga mögött a népi és nemzeti tartalmakról gondolkodók később egymástól mind távolabbra sodródó irányzatait – messze a pillanat aktualitásán túlmutatóan maradandót alkotott, amikor a német veszedelem árnyékában középpontba a nemzeti függetlenség kérdését állította, annak legfontosabb belső társadalmi feltételéül pedig a legalulra szorultak felszabadítását és társadalmi emelkedésük pályáinak megnyitását emelte ki. Bár az ötvenes évekre az erőltetett iparosításnak az országot a szó szoros értelmében maga alá hengerlő programja nyomán a legalulra szorultak már inkább a városi vagy a városba ingázó képzetlen munkások, semmint a falun megmaradt parasztok voltak, a program aktualitásához nem férhetett kétség. A népi alapokon nyugvó nemzeti összetartozás így válhatott egy rövid pillanatra megint a kohézió magvává a forradalom napjaiban: hiszen az alapkérdés ismét a nemzeti és a személyi szabadságok csak együtt képviselhető ügye – a Márciusi Front alapvetése – volt, s maradt-e aktuálisabb kérdés a forradalom leverése után?

Persze közelebb lépve, a történet további szálai már elvezetnek a Márciusi Fronttól. A hidegháborús hatalmi leosztás közepette a szabadság kérdéseire a válasz már távolról sem egyértelmű: fel kell ugyanis vetni, hogy nemzeti függetlenség hiányában van-e, lehetséges-e társadalmi haladás? S ha kényszerű adottságnak fogjuk fel az ország feletti szovjet hatalmat, e keretben tekintve, a haladás ügye újra előtérbe hozza az értelmiségi magatartások megosztottságát és e megosztottságok irodalmi kivetülését az írók egymás közötti vádaskodásában ama mindenki számára fontos kérdés körül, hogy ki a „jó magyar”. Az-e, aki számára a kisemberek boldogulása, mindenekelőtt a kiszolgáltatottságok felszámolása az alapkérdés, amelynek oltárán a nemzeti szabadságkövetelést hajlandó ideig-óráig ad acta tenni? Vagy az-e, aki a társadalmi igazságtalanságok gyökerét az ország

függő helyzetében látja, és munkálkodását e nagyobbak tekintett szabadságtalanság mérséklésének rendeli alá? Mint tudjuk, a vita honi keretek közt csakhamar ott ért földet, ahol húsz évvel korábban: az urbánusok és a népiek kibékíthetetlen acsakodásában. Szabó egyik irányban sem ítélezkedik. Sőt megvallja, hogy a megosztottság valódi mélységét éppenséggel '56 után értette meg, nem véletlenül saját emigráns-pozíciójából, amelynek látószögéből egyszerre világosodtak meg a kibékíthetetlen álláspontok igazságtartalmi és elfogultsági. Következtetése nem az otthoniaknak szól, hanem a külföldieknek: az emigráció dolga a kiegyezés mindkét iránnyal és saját belső szembenállásával annak érdekében, hogy a fentebb jelzett nagyobb nemzetközi megbékélést előkészítse. E megbékélés pedig elsőrendű külpolitikai előfeltétele annak, hogy a nyomásgyakorlás a példátlan otthoni represszió beszüntetésére és az egyéni szabadságkövetelések teljesítésére valóban hatékony lehessen, és előbb-utóbb valóságos eredményeket érjen el. Az emigráció tehát szerves és felelős alkotóeleme a forradalom utáni hazai politika formálásának – s nem-cselekvésével is cselekszik, amikor a „Nyugat restségében” osztozva, a kívülálló kényelmes pozíciójába igyekszik helyezkedni.

A ki- és megegyezési program jegyében fogant szerepekről Szabó Zoltán nem elvont fogalmakban, hanem emberi sorsok és helyzet szülte választások felmutatásával beszél. A publicisztikai írásokban így kerül egymás mellé Nagy Imre, Szekfű Gyula és Bibó István, Bertrand Russell és Paul Éluard portréja. Az ábrázolásokban a szabálytalanságok foglalkoztatják: a helyzetek és vonások, amelyektől meglepődünk, és amelyekből a személyt környezetéből kiemelők, karakterisztikus állásfoglalások és cselekedetek következnek. Nagy Imre esetében így lesz fontos a tekintete és a hanghordozása, mely utóbbival mélyen gyökerező dunántúli terepismeretét hitelesíti, azt a terepismeretet, amely a maga természetességével hozta el a szakítást a szovjet vonallal 1953 júniusában, hogy azután innen egyenesen vezessen a karrier a forradalmi kormány élére 1956-ban. E rokonszenves portré megrajzolása mögött nemcsak az emlékülállítás gesztusa munkál, hanem egy nagyobb kérdés megválaszolásának szándéka is: mi tette Nagy Imrét alkalmassá arra, hogy kommunis-taként – mi több, eredetileg moszkovitaként –

egy olyan forradalom vezére, majd halálában szimbóluma legyen, amely éppenséggel a kommunizmus ellen lázadt? Szabó Zoltánt a kérdésben foglalt látszólagos paradoxon szemlátomást vissza-visszatérően foglalkoztatta: szemében Nagy Imre figurája ugyanis újabb kis darab hozzájárulás volt a kiegyezésproblematika összetett síkjainak felszínre hozatalához. A forradalom népszerű miniszterelnökének sorsa azt mutatta, hogy rossz úton jár, aki a kiegyezési hajlandóságot ideológiák kibékíthetőségében látja: ennél fontosabbak a tapasztalás, az érzékenység és a megértés élményközösségei, márpedig ezek az együvé tartozás szálaival köthetik össze azokat, akik más ideológiákat vallanak a magukénak – és persze azokat is, akiket hosszabb-rövidebb időkre országok választanak el egymástól.

Szekfű Gyuláé a kiegyezés másféle története. A konzervatív történelem németellenessége és kritikája a faszálódó magyar közéletre alapot teremtett a népi írókhoz való szellemi közeledésre: „Szekfű, a jelent a történelem felől vizsgálva, nagyon is tisztán látta, hogy a két háború közötti Magyarország uralkodó eszméi gyatra imitációk, hogy maradék feudalizmusa úgy viszonylik a középkorhoz, mint egy neogót templom a chartres-i katedrálishoz, hogy erőltetett tekintélyrendszere úgy viszonyul a barokk társadalomhoz, mint a Rózsadomb Wälder-vüllái Sümeghez, vagy a Vitézi Szék a nobilitáshoz. Az, amit Szekfű a nemzeti múlt felől parvenünek és hamis pénznek ítélt, megegyezett azzal, amit az ifjabb értelmiség a nép jövőjét keresve akadálynak tekintett. Ez magyarázza a különös és majdnem akadálymentes rokonszenvet, amely a konzervatív idősebb tudós és a radikális fiatalok között kialakult.” S ez a hídteremtés kellően fontos ahhoz, hogy inkább tragédiának, mint valamiféle áruhasos előnyyszerzés következményének lássuk a másfél évtizeddel későbbi fejleményt: Szekfű moszkvai követi kinevezését. Ismét egy dilemma, amit csak a személyes történetek találkozásaiából és időnként eltávolodó pályáiból fejthetünk fel, s ami újfent arra int, hogy normatív megítélések és pálcatorések helyett megpillantsuk a kézfogás lehetőségét ott, ahol ki-ki a maga logikája és a maga erkölcsi parancsa szerint tisztességgel dönt és felelősen cselekszik. Szekfű a maga kérlelhetetlen társadalomkritikájával szellemi értelemben kétségkívül emigráns volt a maga hazájában a harmincas években, és hiába vállalta a nagyköveti kinevezést – részben talán soha ki nem mondott életrajzi okokból, hogy zsidó felesége megme-

neküléséért a hálát a „felszabadítóknak” lerója –, belső beállítódása szerint emigráns maradt az ötvenes évek Moszkvájában is. Belső félreállítását annak ellenére igyekezett erkölcsi alapállásként fenntartani, hogy közben persze eleget tett a hűségnyilvánítás mindama követelményének, amely egy nagykövettől nyilvános fellépései alkalmával elváratik. Azonban ahol csak tehetett, gesztusaival a szereptől való távolságtartását is kifejezésre juttatta. A mából visszapillantás, nagyköveti évei a „kis magyar abszurd” történettárba sorozódnak.

A Bibó-tanulmány* az elnyomó hatalommal való ki nem egyezés és az egyidejű ésszerű kompromisszumkeresés sűrű szövésű vázlata. Különleges helyét a publicisztikai írások portrékötetében két motívum jelöli ki. Az egyik személyes: mindazok közül, akiket Szabó Zoltán tisztelt, becsült és akár szeretett is, mind alkatát, mind gondolkodásmódját, mind politikai értékvalasztását és fellépéseit tekintve Bibó István állt hozzá a legközelebb. A másik motívum Bibónak a forradalomban vállalt szerepe, amelyet Szabó Zoltán az elsősk között értett meg és értelmezett a maga összetettségében. A parlamentben a batorság, a kiállás, az erkölcsi tartás és a nemzethez való hűség talán legszebb magyar történelmi dokumentumát, a NYILATKOZAT-ot gépelő magányos tudós-politikus portréja nemcsak egy kivételes emberi teljesítménynek állít emléket. Szabó végigvezeti olvasóját azon az eszmei pályán, amely a harmincas évek falukatatóihoz vonzódó, de sokutaló radikális jobbratolóadásuk okán később eltávolodó, majd mérsékeltabb képviselőikkel a Márciusi Front idején rövid időre újra szövetségbe kerülő Bibót a háború után különleges szellemi pozícióba emelte. A nemzeti függetlenség, az attól elválaszthatatlan személys szabadságjogok és a társadalmi egyenlőség hármasa melletti intranzigens kiállása Bibót minden „izmussal” és minden pártiránnyal összeütközésbe hozta. Különleges erőfeszítései

* A BIBÓ ISTVÁN RÓL című tanulmány műfajilag eltér a kötet publicisztikai írásaitól. Az itt szereplő írás az 1960-ban a Magyar Könyves Céh kiadásában, Szabó Zoltán szerkesztésében megjelent Bibó-mű, a HARMADIK ÚT később némileg átdolgozott BEVEZETŐ-jének utánközlése. Helyét ebben a válogatásban Szabó Zoltánnak Bibóhoz fűződő kitüntetett viszonya és gondolkodásuk különleges szellemi közlése magyarázza.

a kommunista hatalomátvétel „polgáris” átformálására botrányt keltettek személye és írásai körül – tudjuk: A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSAGA gondolatainak darabokra szedésére és következtetéseinek dörgedelmes elhallgattatására nem kisebb szellemi erők vállalkoztak, mint Révai József és Lukács György. A ’45-ös vita és az 1956. novemberi parlamenti pillanatkép két tartópillére köré épülő portré nemcsak a háború utáni évek személyes életútjának belső logikáját és következetességét vonultatja fel, de megmutatja azt is, hogy Bibó a maga utópikus realizmusával nem lehetett más, mint „harmadikutas”, aki számára – ha néha élre tolt is a történelem – egyedül a derűs magányosság és az olykor börtönnel megfejtelt, olykor szilenciummal könyvtárosi munkába kényszerített belső emigráció kínálta a mindennapi lét igazi formáját.

A külföldiek szerepe más ebben a Szabó Zoltán-i képtárban. Ők azzal lesznek a honi történet – és az emigrációs nézőpontok alakításának – részesei, hogy azt vonultatják fel írásaikban, amit a magyar ügyekben elfogult szem nem vesz észre. Nincsenek vagy legfeljebb csak a kis időre idelátogató szemszögéből vannak közvetlen élményeik a szovjet típusú világról, és ezért különös súllyal esik latba minden megtett vagy meg nem tett gesztusuk, minden állásfoglalásuk. Márpedig ahhoz, hogy az átfogó kiegyezések létrehozatalában partnereink lehessenek, az ő látásmódjukat is érteni kell. Így lesz a század egyik legnagyobb tudósa, Bertrand Russell ambivalens történetek szereplője a könyv publicisztikai oldalain. Családtörténetéből, tanulmányai felvillantásából kirajzolódik az angol arisztokrata-nagypolgár képe, aki számára a huszadik század legnagyobb technikai csodáiban a háttérben ketyegő bomba a legfontosabb: totalitárius rendszerek kezében a modernitás és csúcsteljesítményei a rombolás és a pusztítás eszközei, mégpedig olyan nagy erejű eszközei, amelyek létét és a birtoklás módját minden kisebb és nagyobb emberi reláció alakításában számba kell venni. S aki szemét e nagy összefüggésekre függesztette, az nem látta meg a magyar ’56-ot. Csalatkozást és keserű szájait okozva, kimaradt az orosz bevonulás után a magyar forradalom iránt az ENSZ figyelmét és vizsgálatát követelő külföldiek sorából, mert számára a bomba nem a tízmillió Magyarországon ketyegett, hanem a szuezi válság során csaknem

új világháborúba torkolló amerikai–szovjet konfliktusban. Ha van tanulság, hát az ez: „*Angol beidegzettségekre, lélektani motivációkra azokban a napokban nemigen gondolt az ember, ha magyar... S az idős filozófusból azon az estén az igazi angol beszélt: aki, ha saját portáján lát söpörmivalót, ezt végzi; s az igazi arisztokrata szól: aki ha népszerű jó ügy és saját pátriájában sokaknak népszerűtlen jó ügy közt van választása, az utóbbit preferálja.*” Russell gesztusa – amely persze árulásnak nem, legfeljebb érzéketlenségnek nevezhető – keményen behatárolja tehát a kiegyezésbe bevonhatók körét, és a magyar ügy mellett rendületlenül kitartó támogatókat a közvetlen külföldi barátok táborára korlátozza. Persze ez a baráti kör sokat tehet – vagy legalább: tehetne. Például, ha betehetné a lábát a forradalom utáni országba, mégpedig úgy, hogy kirándulásának megszervezését ne a hivatalosságok, hanem a jó ismerősök vehessék kezükbe. Erről persze a hatvanas évek elején csak álmodozni lehet. De a kommunizmus fennhatósága alatt mégis megtörtént, amiből az álmodozás táplálkozhat: Paul Éluard a negyvenes évek végén, a már világosan kirajzolódó kommunista hatalomátvétel idején Magyarországon járt, s ha az egykori idegvezető emlékeinek hihetünk, itt léte azzal a nem lényegtelen felfedezéssel gazdagította őt magát és kísérőjét, hogy Tard parasztjai körülbelül úgy emelik a poharukat, úgy szólnak egymáshoz, rövid mondataikkal körülbelül úgy jelzik a barátságot és a másik gondjának értését, ahogy a lille-i bányászok. Ha viszont a gesztusok ennyire ismerősek, akkor nem lehetnek egymástól nagyon távol a gondolatok és a beállítódások sem. Ezzel az emlékekkel pedig a nagyobb összetartozás tudatában el lehet lenni, és ha Éluard a forradalom idején már nem is él, az emlékekhez fűződő gondolatot – a magyar kultúra nem a misztikus vagy barbár kelet, hanem az európai kultúra része – írásban legalább fel lehet eleveníteni és tovább lehet adni: külfoniaioknak és otthoniaknak egyaránt.

Ezekkel a lecövekélésekkel határolódik körül a szemléleti tér, amiben a publicisztikai írásoknak a kötetben egymást követő két legfontosabb, egymással szorosan összetartozó darabja fogant: A POPULIZMUS KÉRDÉSEIRŐL (1958) és a SZÁRSZÓ (1959) címűek. Ez a két írás 1956 és a forradalom leverésének szemüvegén keresztül néz vissza a háborút megelőző évtizedekre, és értékeli ismét újra az íróknak a huszadik század

zadi magyar politikában betöltött, előbbieken már érintett szerepét. Az újragondolás azonban ezúttal nem az európai távlatok, hanem a levert forradalom utáni hazai lehetőségek nézőpontjából történik. Minden bizonnyal ezért van, hogy az újabb számadásban a figyelem kevésbé az egység, mint inkább a széttartás motívumai felé fordul. Folyamatos történet rajzolódik ki, a tragédiába torkolló felbomlás története. Az ív a német megszálláshoz és – főként – a zsidókérdéshez való eltérő viszonyulásoktól, majd a kommunista hatalomátvétellel adott különböző válaszoktól az '56 utáni író-politikusi szerepek széttartó pályáig vezet. Szabó Zoltán – Bibóval együtt – úgy látja: az egykori kohézió felbomlása végzetes következményekkel járt, és bár a gyökerei régiek, a következmények drámai súlya éppen a forradalom leverése után vált nyilvánvalóvá. A ballasztok azonban végig ott voltak. Egyrészt, mert annak idején a radikális népieket a falu népe melletti kiállásuk és a társadalmi bajok okairól felállított, elvakult világmagyarázatuk a háború küszöbén a faji gondolat közelébe – olykor középebe – vitte, és kissé sértett, ugyanakkor militáns befelé fordulásukkal végképp kihúzták a talajt egy háború utáni átfogó társadalmi reformterv másokkal közös kimunkálása alól. Másrészt, mert a nagyobb európai térben gondolkodókat megfosztotta a lehetőségtől, hogy átfogó országterveiket a falukutatók által feltárt mikrovilágokon átszűrjék, így tervezeteik rokonszenves külpolitikai beállítódásuk ellenére is elvesztették belföldi társadalmi kapaszkodójukat, és merő utópiákként tűntek fel. Ez lett a sorsa Németh László Kert-Magyarországának, majd később Bibó István demokraciagondolásának, melyeket minden vonzó vonásuk ellenére harmadikutas utópiáknak minősített, és mint ilyet, félretolt a politikai közvélemény. Harmadrészt, az író-társadalom 1937 – a Márciusi Front kiáltványának születése –, majd az 1943-as szárszói találkozó óta maga előtt görgetett megosztottságának nem kis szerepe volt abban, hogy a totalitárius párt-hatalom '56 után oly könnyen új erőre kaphatott. Hajlamosak volnánk azt gondolni, hogy a vízvonalas forradalom alatti magatartások különbsége volt, és a „rég dolgok” emléke eddigre elenyészett. De Szabó Zoltán felrajzolja nekünk a vonalat, amelyet akár máig meghoszszabbíthatunk: az antikapitalista és egyúttal antiszemita vonulatot, amely hajdanán a Magyar

Élet köré tömörült (majd évtizedekkel később Csurka István Magyar Igazság és Élet Pártjában reinkarnálódott), s amelynek társadalomkritikája mindenekelőtt az ősi, a tiszta paraszti kultúra megmentésére és újraélesztésére vonatkozott; e csoporttól élesen elkülönültek azok, akik az ország függetlenségét és a társadalmi kérdések megoldását csak együtt tartották kezelhetőnek, és akik a megosztottságot és kirekesztést elsősorban azon az alapon utasították el, hogy demokratikus nemzetállamot első- és másodrendű állampolgárok megkülönböztetésére nem lehet építeni; s mindemellett ott voltak még azok, akik érdeklődésének középpontjában az ország modernizációja állt, s akik a paraszttársadalommal szemben ezért fordultak a városi munkások felé – ők voltak a népi íróknak az ideológiai elkülönülést immár nemzedéki különválással is látványosan demonstráló legfiatalabbjai. De nemcsak az életkor és az érdeklődés különbsége magyarázta generációs különállásukat, hanem az is, hogy a felkínált kádári konszolidációt – éppen modernizációs potenciálja okán – vállalható kiindulópontnak tekintették, míg az idősebbek szemében ez árulásnak minősült. E csoportok persze valamenynyien elutasították a kommunizmus totalitárius berendezkedését és az állampolgárok bűnüldözési szemléletű szocialista átnevelését. De a nézetazonosság a szovjetizáció feletti kritikában nem akadályozta, hogy az új berendezkedésben más-másfelé vezessen az útjuk: Veres Pétertől (1947–48) Darvas József (1951–53, majd 1953–56) többen a miniszterségig vitték, míg mások emigrációba kényszerültek, és megint másoknak a börtön jutott. A felbomlott egység e széttartó pályák és a velük széttartó gondolkodások között sem a forradalomban, sem azután nem volt újra összekovacsolható. Pedig ha a széttagoaltságból való gyógyulás folyamata előbb megkezdődik, és így újrafogalmazhatók a megmaradt egység alapjai, akkor nehezebb dolga lett volna a kádári restaurációnak. Akkor beleütközött volna abba a kemény ellenállásba, amiből a népi írók építkezhetek volna: a helyi közösségekbe vetett hitükbe és ama meggyőződésükbe, hogy a társadalmi reformok gátja az erős kezű centralizált hatalom, amely elhalványítja a helyi kezdeményezőerőt, és megfojtja a helyi demokrácia spontánul szerveződő intézményeit – azokat az intézményeket, amelyek teljesítményének csodájára járt ország és világ:

az '56-os munkástanácsokét, a spontán születő paraszti szövetekezéseket, a helyi választásokkal hatalomra jutott önkormányzatokét. Ha a forradalom leverése látszólag elsöpörte is e közös hagyományokat, felismerésük és a talajukon kibontakoztatható új összefogás egy majdani demokrácia erjesztő ereje és szervező magja lehetett volna. – Váteszi gondolatok voltak ezek, amelyek igazságát a rendszerváltás hajnalán világosan tapasztalhattuk. E régi – ám a föld felszíne alatt mindenoldalúan őrzött és táplált – megosztottságok éppen ott hozták a törésvonalakat urbánusok és népiek között 1989–90-ben, ahol Szabó Zoltán és Bibó István láttatták azokat évtizedekkel korábban: a közös nemzeti keretek ellenére a tradíciók megosztottsága mindent felülíróan erőnek bizonyult.

Akár emigránsszemüvegén át, akár az itthoni fejlemények átélésével teszi, a közelmúlt szellem-történetét végiggondoló író mindkét irányból ugyanarra a következtetésre jut: a magyarságkérdés gyökeres újragondolása és a kérdést övező, néha antagonisztikus ellentétek újraértelmezése nélkül elképzelhetetlen a felülemelkedés és új szellemi koalíció létrehozása, az utóbbi nélkül viszont módfelelt korlátozottak az ország sorsáról való gondolkodás lehetőségei – kívül és belül egyaránt. Az új szellemi elit kikovácsolódása alapkérdés a megvert ország számára, amely nélkül szétporladnak a forradalom szabadságteljesítményei, és egyenes az út a barbarizálódásba. De a politikai program mellett a személyes misszió is a tisztázás kívánja: saját magyarságképének újragondolása és cizellált kimunkálása nélkül – legalábbis belső erkölcsi parancsára hallgatva Szabó Zoltán így véli – hiteltelenné válik az a kényes egyensúly, amelynek fedezetével a kétfelé beágyazottság tudatában nap nap után megszólal a rádióban, és amelynek felhajtóerejével a magyar ügy képviselőjeként az emigráció egyik kulcsfontosságú vezető pozícióját betölti.

Szabó Zoltán talán legfontosabb felismerése, hogy ahogyan a maga, úgy valószínűleg mások számára sem foglalható tételesen kifejtendő gondolatmenetbe a válasz a kérdésre: ki a magyar, és mitől magyar a magyar? A tételes válasz helye a politikai hitvallás, a magyarságban foglalt énonzonosság azonban nemcsak – sőt nem is első-sorban – a politikumból táplálkozik, hanem apró prózai történések, megélt élmények és a személyiséget így vagy úgy visszatükröző emberi kapcsolatok sorából. Nagy ívben elkerülve tehát

a terméketlen vitát a magyarság „határainak” megvonásáról, az író szívmenengetően szokatlan módszert választ: egymás mellé tett emberi portrékon, közösen végigélt helyzetek emlékpárlatain és a személyes erkölcsi vezérmotívumok felgöngyölítésén keresztül alkotja meg azt az arcképcsarnokot, amelynek darabjai egyfelől összességükben olvasandók a „magyar”-ság gazdag tartalmaként, másfelől viszont szituálják őt magát, a beszélőt is. Mintha valami ilyesmit mondana: látjátok, ha kérditek magyarságomat, hát én egy darabka séta vagyok Illyés Gyulával, emlékezetes borozgatás vagyok Tamási Áronnal, tisztelettudó, de hajthatatlan vitapartner vagyok Németh László mellett, de feszenegő kocsikázás élményeinek megosztója is vagyok Veres Péterrel, ugyanakkor alázatos újrálátogató is vagyok Tardon, ahogy a totalitárius gondolkodás mesterfogásainak elsajátítója is vagyok az eszmei író-barát Orwell dolgozószobájában, meg helyzet faragta diplomata is vagyok Révai András oldalán, de a műveltség képzelőereje útján megtalálom a helyemet Rákóczi mellett Rodostóban vagy Széchenyi döblingi zárkájában is. Igen, ez mind én vagyok.

Az éndarabkák összeillesztését segítő válogatás bár sokszínű, távolról sem esetleges. A NYUGATI VÁRTÁN első kötetének huszonkét esszéje körbeírja, amit az emigráns író a maga számára tisztázni kíván: az értékeknek és erkölcsöknek azt a spektrumát, amiből a személyes identitással összegyúrható magyarságtartalmak megépülnek, és amiből olyan építmény jön létre, ami akkor is élő és tartalmas marad, ha idővel nem az otthoni élet szaporodó élményeiből, hanem azoknak megőrzött és kimerevített emlékeiből kell táplálkoznia. Sőt az emigránstapasztalatok fénytörésén keresztül a kényszerű távolság új tartalmakkal gazdagíthat: európai perspektívába helyezi tájak és emberek viszonyát és az összetartozás személyes viszonylatait. A kialakuló egyéni látásmód nyitott és toleráns: az élettörténetek szűrőjén keresztül nem fogalmazható meg ítéletalkotás, nincsenek értékesebb és bírálhatóbb élményegyüttesek, legfeljebb azok morális párlata vethető össze egymással. De az összevetés alapja ekkor is a Max Weber-i értelemben vett megértés: az identitásvezérelt személyes cselekvés és a maga rugói és motivációi felől teendő mérlegre.

E beállítódás motívumával a háttérben, a külföldön élő gondolkodó a maga magyarságképének kimunkálására megélt és történeti – oly-

kor irodalmi – ihletettséggű, képzelt életképek sorozatában írja meg saját élettörténetét. Választott társai e vállalkozásban – láttuk – egykori barátok, emigráns küzdőtársak, írók, politikusok, múlt századi költők és gondolkodók, vagy akár sok száz év előtti fejedelmek: különféle magyarok és nem magyarok és különféle magyarság- vagy más nemzeti identitásképek megtestesítői. Első pillantásra zavaróan sokszínű a kép: a megidézetteknek más az életkora, más a pályája, gyökeresen más a kifejezési formája, ráadásul markánsan különböző a korabeli politikai szerepe is. De jobban szemügyre véve, származásukat tekintve legyenek akár magyarok, akár külföldiek, akár kortársak, akár történelmi elődök, a személyes identitásképp formálása szempontjából két dolog köti össze őket. Az egyik: a publikus világ előtt megjelenő elvitathatatlan hitelességük. A másik – a maga helyét és saját magyarságának tartalmát kereső privát ember nézőpontjából – szerepük az élményközösségekben, a közönségnek tudott emlékekben és azonosságtudatuk maguk által felkínált megfogalmazása, amely a választás vagy elutasítás racionalizálható alapját adja. Szabó Zoltán szemlátomást ezekkel az építőkövekkel rendezi be a maga emigránsvilágát, egyszersmind ezek révén cementezi be a maga helyét a magyar életvilág közegébe: ezekkel van otthon akkor is, amikor fizikailag immár jó ideje az országon kívül lakik.

Az élmények – amelyek a kötet portréiban időtlenekké párolódnak – funkcionális értelmet is nyernek. A felidézett mozzanatok mindenkor megvilágítanak valamit a közösen megélt tapasztalatokból, ugyanakkor az ábrázolt szereplő énefejlődéséből, jelleméből, emberi arculatából is. Egy biciklitúra Illyés Gyulával alkalmas arra, hogy Szabó Zoltán Illyés szemével nézzen rá az ozorai tájra, hogy a falubeliekkel folytatott rövidke beszélgetések hanghordozásából és szófordulataiból megértse, hogyan és miért vált Ozora Illyés számára a maga belső összetartásával és otthonosságával a kiterjesztett rokonság nagycsaládi szimbólumává, e nagycsaládi alapokon pedig miként desztillálódott költészetében a nemzeti összetartozás metaforájává. Illyés szemében ennek tartalma a kiszolgáltatottságban élők védelme, ami nagyobb összetartozásokat is magában foglal. Az út Ozorától a kozmopolitizmusig ível: „*Működése úgy fest, mintha egyszemélyes szolgáló szerzetesrend dolgozna*

itt. ...S ez időben a szegények és elnyomottak köre is ijeszítő mértékben terjed ki, országokkal szaporodik a száma azoknak, akiknek mellé kell állni. A híres Franciaország is a megszorítottak, megnyomítottak közé kerül 1940 nyarán: a nagy francia antológia szerkesztését Illyés Gyula vállalja el.” De miközben fordítói és kiadói munkájával kulturális hidat és európai összekapaszkodást teremt, kötődései a magyar paraszti világhoz, a PUSZTÁK NÉPE „*pusztafiamak*” a természetből fakasztott alkotómunkájához és a népi kultúrához kötik. Ezekkel a kötődésekkel biztos erkölcsi ítélet párosul: hiába lesz Illyés a Kádár-rendszer túrve elutasított és elfogadva meg nem tűrt költője, majd végül – a korszak oszd meg és uralkodj politikájának jegyében – többszörös Kossuth-díjjal kitüntetett nemzeti ünnepeltje, akinek a francia olvasóközönség és hallgatóság előtt mértékadóbb a szava minden „külpolitikai nyitás” diplomáciai üzeneténél, Illyés nem váltott látószöveget, és makacs hűséggel a zsarnokság elszenvedőinek oldalán maradt – ahogy 1945-ben nem egyezett, úgy nem egyezett a forradalom után sem. Nem egyezését azonban hajlékony kompromisszumkészséggel párosította, s akár jól ítélte, akár hibásan, mindig helyzetekre válaszolt, nem pedig pártos kihívásokra.

Ahogy az Illyés-portrét a szellemi nagyság és a morális beállítódás iránti tiszteleten túl az embernek szóló szeretet fűti, úgy lesz a csaknem testvéri szorosságú viszony lenyomata a három esszé Tamási Áronról. E viszonyulás kiformálódásában az a különös, hogy alapját nem adta baráti közelségű kapcsolat, és viszonylag ritkák voltak a személyes érintkezés élményei még azokban az időkben is, amikor a fizikai tér közelsége ezt elvben lehetővé tette volna. Mindez nem akadály a portré megrajzolásának, amelyben az Illyésétől különböző, de kötőerejében attól el nem maradó családkép a kiindulás. Csakhogy Farkaslaka távol van, és távol is marad: a Székelyföld világa a magyarságtudatnak némi misztikus-mesei tartalmat kölcsönöz, és meséivel e „ki tudja, igaz volt-e”-világ ábrázolója is – bár vágynék az aktívabb közéleti szerepre – hosszú évekre az irodalmi élet periferiájára szorul. Az író élettörténete a korai sikerek minden ígérete mellett azt mutatja, hogy a kisebbségi lét adta pozícióból – amely a kívülállást tekintve rokon az emigránséval – nehéz fenntartani a kötődést a magyarországi kultúrpolitika szemében referenciát jelentő népiek körével, akik – bár ezért

nem kárhoztathatók – saját küzdelmeik közepette a „távolabbi magyar” marginalizációjára hajlamosak felejtéssel válaszolni. Mindez mély megbántottságok forrása. És a kisebbségi kizsároltságból fakadó sérelmek és fájdalmak később sem oldódnak: így lesz a kisebbségi magyar íróból hazájában lelki-szellemi emigráns, akit később, az életpályára visszatekintve, így lát a portrért rajzoló kortárs: „*A keresztény legendáriummal induló korai fő művében a föld felszínevel ismerkedik. A rengetegben a létért való harccal, a városban az erkölcsök bozotos erdejével, Amerikában a kivándorló általános elbizonytalanodásával találkozik. A nagyra törő és messze jutó fehérek birodalmából egy néger szava téríti Erdélybe az európaiat: »azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne«.*” – Az emigráns lét értelmét ennél tömörebben aligha lehetne szavakba önteni; táplálkozhat belőle az is, akinek e létnek a belső, meg az is, akinek a külső formája adatott. A Tamási Áron-i sors tükrébe pillantva, mindketten fájdalmasan tudomásul vehetik a csaknem elkerülhetetlen partszélre sodródást – amivel szemben kétséges kimenetelű védelmet legfeljebb a kivételes önerő mozgósítása hozhat. De mindenkor kitarthat-e ez a csak magára hagyatkozó önerő? A testvéri viszony a portré íróját alanyával a szorongásban köti össze: Tamási Áron élete alakulásában és művének az emlékezetből való kiszorulásában nem nehéz felismerni, aminek bekövetkeztétől Szabó Zoltán maga is aggódhatott.

Élettörténet és személyes magyarságtudat összefüggése akkor is az elemzés és a megértő viszonyulás szempontja marad, amikor az azonosulást komoly politikai és ideológiai távolságok nehezítik. Megértés és egyet nem értés irodalmi csúcsmunka lesz a kötetben A MINŐSÉGÉRT FORRONGÓ EMBER, a nagyszépe Németh Lászlóról. Tíz életkép és egy tizenegyedik kontrasztos világlás hozza közel az író figuráját: a télen-nyáron papos-tanáros öltözötű, szigorú tekintetű férfit, aki orvosi példatárral minősíti a kapitalizmus rontását a világon, és aki pesszimiztikus világvéleményre építi a *Tanú* lapjain kifejtett egy-személyes reformját: a minőségjavító forradalmat, amelyet egy újfajta nemességnek kell végrehajtania, szigorú tanítások és kőkeményen vállalt erkölcsi diktátumok szerint. A kissé borzongató kép mindjárt életközeli lesz azonban, ha megtudjuk, hogy Németh László otthon esténként lemezt rak a korongra, mert a megfeszített munkából való kikapcsolódásként fele-

ségével táncolni szeret a legjobban. De felejtjük-e e kedves mozzanatot, amikor nyilvános fellépéseit vagy éppen azok elmaradását tekintjük? Véljük-e merő esendőségnek, hogy elhúzódik a Márciusi Front körétől, viszont aktív szerepet visz a Magyar Élet kiadójának kiépítésében? Nemigen tehetjük, főként nem a hamarosan vállalt politikai szerep miatt: mert Németh László, noha maga igazában a „minőséget” védte és nem a „fajt”, mégiscsak beállt azok sorába, akik a Gömbös Gyulával való tárgyalásoktól társadalmi reformokat reméltek, s közben nem vették észre, hogy az országnak a nemzetiszocializmus felé sodródásához nyújtottak kezét, és ez volt az, amit messze hangzó szavakkal legitimáltak. Igaz, Németh László immúnis maradt ezekkel az ordas eszmékkel szemben, és csak hamar megszakította a Gömbössel való érintkezést is. De a nyilvános elhatárolódás elmaradt: nem kevesebb mint nyolc évet, az 1943-as szárszói találkozóiig kellett várnia mindazoknak, akik az író élesen németellenes előadásából megérthették, az egykori találka talán csak egy szerencsétlen botlás vagy ballépés volt. A szerkezetükben hasonló ellentmondások az egész pályát végigkísérik: Németh László tiszta és erkölcsileg kikezdehetetlen megoldásokat keres, de közben időről időre erősen félreérthető helyzetekbe és viszonylatokba lép. Személyes drámája a KISEBBSÉGBEN-nel éri el mélypontját. Nagy hévvel védett minőségdiktátumai – tudjuk – hírhedt eszmékhez vezettek: megkülönböztetve „mélymagyarokat” és „hígmagyarokat”, az önmagába forduló konzervatívizmus és a politikai következményekre tekintettel nem lévő fajgondolat tragikus egyvelegét hozták létre, méltatlan eszméknek nyújtva méltatlan hivatkozási pontot, egyszersmind hosszú időre eltávolítva – belső emigrációba számúzva – az írókat mind a közélet, mind a politizálás színtereiről. Szabó Zoltán nehezen birkózik ezzel az örökséggel. Politikai választása – és vele a baráti is – egyértelmű. Így fogalmazza meg: „*A nevelő szándékú, elitben gondolkodó, államformával nem törődő, intézményes biztosítékokra nem gondoló Németh Lászlónak tulajdonképpen Bibó István az ellenpólusa. A vele annyira rokonszenvező Bibó... javítja azt, ami Németh rendszerében jó volt. Ha engem valaki az elé az ostoba alternatíva elé állítana, hogy homo politicus gyanánt Németh és Bibó között válasszak, természetesen Bibót választanám. Mivel az erkölcsnek a felelősségtudó s mértéket tartó gondolkodás politikai téren ma-*

gasabb foka, mint az, ha valaki azért is kifeszíti magát a pattanásig, hogy magánkörülményei pontosan megfeleljenek magatartásigényeinek.” S mindez különösen igaz a történelmi fejlemények tükrében, és még akkor is az, ha '56 októberében helyrebillen a mérleg a forradalom melletti kiállással. Ez utóbbi politikai választás azonban hamar homályba vész: Németh László életének utolsó éveiben kompromisszumot köt a rendszerrel, és elfogadja, hogy a kádári restauráció egyik kegyeltje lesz. 1957-ben az elsők között kap Koszuth-díjat, igaz, e gesztuson ismét csavar egyet: a kitüntetést átveszi, annak összegét azonban az utolsó fillérig a vásárhelyi gimnázium könyvtára számára utalja át. A huszadik század magyar íróinak élettörténetei között kevés az olyan, amelyen a szélsőséges kilengésnek a Németh Lászlóéhoz hasonlatosan nagy amplitúdói mutatkoznak. A kilengéseket azonban – Szabó Zoltán legalábbis így látja – mindig a belső törvény és a jóra való törekvés diktálta, és e magányos tanító-gondolkodó sosem utasította vissza, hogy rossz választásai miatt később megbánást mutasson vagy akár bűnhődjön – noha a rossz választás nyilvánosságával sokszor nem a publikus önkritika, hanem az önemésztő bűnhődés magánya állt párba. Megalkuvásnak, számításnak nincs itt helye. S ezért a pálya még szélsőséges tévedéseiben is tiszteletet érdemlő. Az esszé világossá teszi: a „tánclemez” és „hajókázós” barátság később már nem térhetett vissza, de a tisztelet az öntörvényű ember tartása és öntörvényű erkölce iránt igen. E beállítódással aztán Szabó Zoltán jó szívvel ajánlhatta az ifjabb generációnak Németh László olvasását e szavakkal: *„Akármelyiket olvassák is: őrizték meg hitüket az író becsületében, jó szándékában, óriás tehetségében... Kötve higgyenek tételeiben és téziseiben. Legyenek Németh Lászlónak szorgos olvasói és kételkedő hívei. Sose tévesszék szem elől, hogy amit kezükben tartanak, pompás stimuláns, ébresztő- és izgatószer. Gyógyszerek ne nézzék.”*

Szabó Zoltán portréi esendő emberek nagy teljesítményeiről szólnak. Ha Németh László, Illyés, Bibó vagy a XIX. századi elődök – Kölcsey, Batthyány, Deák vagy Eötvös – magyarságfelfogásai nyilvánvalóan különböznek is, ha voltak olykor félrefogásaik, a közös mozzanat életükben az eszméért való kiállás és a meggyőződésből fakadó erkölcsi tartás. Mindennek egy ritkán emlegetett közösség a következménye és összetartó cementje: az elvekért, a vallott érté-

kekért való kiállás az emigráció legkülönbözőbb formáit hívja életre. A külföldi bujdokolás és a mindig lesben álló kiátkoztatás szélső pólusaitól a magánéletbe való visszahúzódás látszólag apolitikus életformaváltásáig feszül az ív, s a meglepő tanulság, hogy jelentékeny emberek – írók, költők, zenészek, festők és államférfiak – életük egy vagy más pontján olyan terhekkel és kihívásokkal szembesültek, amelyekre – elveik megtartásával – a kivonulás hasonló reflexeivel válaszoltak, olyanokkal, amelyeket a köztudat egy kisebbségi magatartás, a hazáját maga mögött hagyó emigráns életének megkülönböztető sajátjaiként tart számon. Ha jól megnézzük, e kisebbség jóval népesebb, mint hinnénk: mindenki idesorolódik, aki félrehúzódik a hatalomból és az előnyös pozícióból, ha saját morális alapállása és személyes integritása ezt így kívánja. S bár látszólag igencsak különbözik annak a sorsa, aki örök érvénnyel hagyja el az országot, azétól, aki belső kivonulásához akár háza kapuját sem lépi át, az énonozosság kínzó dilemmái felől nézve e sorsokban több a közös, mint az elválasztó.

Miközben a nagy elődök és a nagy kortársak magyarságtudatáról és magyarként megfogalmazott énonozosságaikról gondolkodott és írt, Szabó Zoltánnak szembesülnie kellett e fontos és váratlan sajátossággal, és e szembesülés nyilvánvalóvá tehetette számára: saját magyarságképéből az emigrációs énonozosság mozzanata nem kivonható. A felismerés – mint korábban írtam már – emigrációjának alkotásaként való megformálása szempontjából kulcsfontosságú volt. Mert nemcsak arról volt szó, hogy az azonosulást ezzel eloldotta a földrajzi helytől és a „magyar országban magyarként élés” mindennapi vonatkoztatási pontjaitól, hanem arról a lényegesebb – és Szabó Zoltán művének egyediségét megteremtő – mozzanatról, amellyel az emigránságot éppenséggel *beemelte* a „magyar országban magyarként élés” normál állapotába.

Ehhez – a tőle már megismert módon – szokatlan történetet és szokatlan ábrázolási formát választott. Az emigráns Szabó Zoltán nyilvánvalóan önletrajzi ihletettséggel, legfontosabb emigrációs írásának két főszereplője Goya és Teleki László – egymásnak kortársai a múltból, de más országokból, más-más foglalkozásokkal, életpályákkal és sorsuk eltérő történelmi beágyazottságával, ugyanakkor vállalt kivonulásuk politikai és erkölcsi közösségével. Amit emig-

rációjuk motívumainak és formájának felmutatásával ajánlani szeretne, az a „friss szemű” rápillantás a nemzeti sorsra két olyan férfiú válasszain és választásain keresztül, akik megcsömörlöttségüket hazájuk állapotától építkezésbe és alkotásba fordították, azonban úgy tették ezt, hogy kivonultak a számukra béklyót jelentő hazai viszonyokból. A kivonulással ugyanakkor nem hagyták maguk mögött a honi terepet: Goya megtalálta a maga spanyol kuckóját a menedékiül szolgáló határ menti francia faluba rendszeresen ellátogató spanyol parasztok között; Teleki László pedig külföldön is éltette és ápolta a maga magyar világát egy szerelemben, amely emberi háteret biztosított ahhoz, hogy a politikai emigráns a rendőri titkosszolgálat vizslató személelő elrejtőzködve tarthassa életben a külföldi nemzeti összefogást Kossuth eszméinek jegyében és az 1848-as forradalom követeléseinek diadalra juttatására. Ami e két sors mélyebb közösségét jelenti, az az eltávolodó pozícióval meg nem kérdőjelezett alkotókedv és maga az emigrációs alkotás. Ez Goyánál késői festészete, amely az ironia idézőjeleit teszi ki udvari festőként korábban alkotott műremekei mellé (azoknak a maguk helyén és értékén való egyidejű vállalásával), s erkölcsi értelemben relativizálja a csodált pozíciót: az utat, amit az egyszerű sorból felemelkedő tehetség IV. Károly Első Udvari Festőjévé való „lovaggá ütéséig” végigjárt, és amit a magánéletben a Habsburg Alba hercegnővel folytatott híres-hírhedt viszonya pecsételt meg. A megtett út reflektálatlan élvezetéből a királyi hatalom gyilkos oldalával való szembesülés ébreszti fel: pompa és méltóság helyett utolsó képein egymástól megkülönböztethetetlen hóhérok és áldozatok szimbolizálják a szerepek történelmi forgandóságát. A képekkel párban áll az életforma: az idős festő az emigrációban visszatér ifjúkorának emberi közegéhez. Valahogy így lehetett ez: „Az öregség is magányhoz, a siketség is: a kettő együtt különösen. De nem volt egyedül. Az akkor utolsó spanyol liberális próbálkozás kudarca kilökte Bordeaux-ba száműzöttnek egy maroknyi földijét. Egyiküknek cukorkásboltja volt a Rue de la Petite Taupe egy házában. Ez volt a bordeaux-i spanyolok mindennapos gyülekezőhelye. Goya is betért naponta. Talán mert a szócsera... spanyolul folyt... Az udvaronc, a madridi jó társaság kedvence, hercegnő szerelme, királyok kegyeltje, bonapartista és szent szövetségi tábormokok megörökítője végül is ebben a cukrosboltban érezte

otthon magát, külföldön, de spanyolok közt. Spanyolország helyett, ahol körülötte ugyancsak spanyolok lettek volna, de hatalmon.”

Goya sorsa szabálytalan példabeszéd. Azt mutatja fel, hogy az emigráció leglényege az elvek követése és a belőlük folyó választás. Goyától, aki – ma így mondanánk – első generációs értelmiségi, különlegesen nagy teljesítménynek tűnik, hogy magas és közmegebecsülésnek örvendő pozíciójának egyszer csak hátat fordít, mert olyan megalkuvásokra kényszerítené a maradás, amelyeket morálisan vállalhatatlannak tart: ha élesbe fordul a helyzet, lojalitása fiatal-kora falusi színtere és egyszerű lakosai felé fordítja. Különleges sors persze a Goyáé ahhoz, hogy közvetlen párhuzamokat vonjunk. Mégis, nem nehéz a képletet az ’56 utáni helyzetre lefordítanunk. A dániai ifjúsági konferenciára érkező hazaiak Goya életútjának Szabó Zoltán-i interpretációjából megérthették a rezignált helyzetfelmérés fontos üzenetét: az elnyomó hatalommal való meg nem alkuvásnak nem feltétlenül csak a külföldre menekülés az alternatívája. A kis világokba való visszahúzódásnak hazai terepei is vannak: „cukorkásboltok” a forradalom emlékét őrzőkkel való találkozásra határon innen és határon túl egyaránt fellelhetők, talán ott vannak minden magyar városban és falu helyen is.

De Goyáé csak az egyik út, ami, ha párosult is országváltással, lényegesebb benne a belső visszavonulás és a kritikus önértékelés mozzanata. Az esszé másik főszereplőjéé, Teleki Lászlóé azonban igazi emigránsút, a szó eredeti értelmében. De Szabó Zoltán számára nem azért lehetett fontos, mert a külföldön élés pozíciója kettejük élethelyzetében közös. Efféle példát a múltban is, a jelenben is találhatott volna bőséggel. Teleki az ő szemében valószínűleg azért közeli rokon, mert az emigránshelyzetből ugyancsak alkotást faragott – és az ilyen példa már jóval ritkább. A szabadságharc előre látható kudarca elől külföldre szököő gróf egyetlen percig sem adta fel, amiben hitt: hogy Kossuth konföderációs elképzelésének van jövője, s hogy csak ez lehet a Habsburgokkal való kiegyezés alapja. Az emigráns egy percig sem tétlenkedik: kapcsolatát és nyelvtudását diplomáciai közvetítéssre használja, miközben publicisztikákat ír, és remekbe szabott levelek sorával igyekszik életben tartani az emigráció és az apátiába süllyedt itthoniak kapcsolatát, annak szövetségét

pedig a forradalom alapeszméit és értékeit. Akétfelé közvetítés missziója rokon az '56 utáni emigránshelyzettel. Ha nem tudnánk, hogy közel egy évszázaddal korábról van szó, Szabó Zoltánnak a maga helyzetéről és dilemmájáról szóló szavaiként is értelmezhetnénk, amit – a kiegyezés előkészítéseként – a száműzetésből a császári titkosszolgálat segítségével kényszerűen „hazarabolt” Teleki ír: *„az emigrációból hazahurcolt Teleki nagyabonyi választóinak 1861-ben, az enyhülés idején, azt mondja, hogy Kossuth és a többiek azért jó hazafiak, mert külföldön vannak. S ha amnesztiára hazatérnének, rosszabb hazafiak volnának, mert kegyelem elfogadásában elvételadás van, elvételadással párosítva pedig a hazát ők nem szolgálhatják”*.

Tudjuk, Teleki László végül nem látott kiutat az előle kényszerűen elzárt emigrációs misszió és a felkínált kiegyezés között, amely utóbbi az ő szemében mindenekelőtt a nemzetiségi kérdést illető hazugsága és a magyar szupremáciáért cserébe felkínált méltánytalan – egyszerűen veszélyes – megalkuvás miatt volt elfogadhatatlan opció. Műveltsége, diplomáciai tapasztalata és a kisebbségek helyzete iránti fogékonysága fedezetével világosan látta előre, ami e rossz kiegyezésből kikerekedhet, s mivel a maga táborának szava egyre csak vesztett súlyából, a csapdából a halálba menekült: emigrációs alkotására az öngyilkosság tette fel a pontot.

Goya és Teleki története – kié-kié a maga módján – tragikus, de némi reményre mégis jogosít. A remény abból táplálkozhat, hogy végül is másodlagos a hely, ahol az ember hű marad embereihez és elveihez: a lényeg a hűség elvi kötőereje, amit megőrizni néha könnyebb a távolból, mint az otthon közelségében: *„...az egyik sors arra példa, hogy amit egy ember hazájában viselt el, annak emigrálás is lehet az orvossága... A másik sors példa arra, hogy a hazakerülés kettőtörhet egy pályát a férfikor delelőjén, mert az eszmék felől nézve idegen a hazai világ, épp a hazafinak.”* – 1965-ben itt tartott Szabó Zoltán a maga beágyazottságának és távolságtartásának kétfelől való közrefogásában. Az emigránspozíció világos és „értelmes” létforma: innen sok minden látható, ami otthonról talán nem, és sok minden elmondható, aminek támasztékát és hitelét éppen a pozíció egyensúlyos távolságtartása és egyidejű közelsége biztosítja. Ezzel pedig az emigráns pozíciója életformából valóban alkotássá emelhető, és ez kitölthet egy egész életet.

Szabó Zoltánt a hazatérés titkos belső csábítása később sem kísérte meg. De az álláspont idővel sokat finomodott és árnyalódott, ahogy az itthoni helyzet változott. Mert a hetvenes évek végétől új és fontos fejleményekkel lehetett számolni. Megjelent a szellemi áttörést hozó BIBÓ EMLÉKKÖNYV, amely csakhamar a magyar demokrácia újrateremtéséről gondolkodó értelmiség legfontosabb referenciális pontja lett, nem kis részben azért, hogy a következő évek gazdag szamizdatirodalmának új nyelvét teremtette meg. Ezen az új nyelven új diskurzus bontakozhatott a hazai szellemi elit és az emigráció között. Az új párbeszéd legfőbb színtere csakhamar a párizsi kiadású, hazaiakat és külföldön élőket egyaránt megszólaltató *Magyar Füzetek* lett, amelynek folyóiratszámait ellenzéki értelmiségiek és egyetemisták széles körben olvasták és vitatták: egyértelmű tehát, hogy e változott helyzetben a híderemtés szándékával új közönségnek lehetett írni és beszélni.

Szabó Zoltán érzékeny, mindent letapogató politikai antennái veszik a változást, de '56-os tapasztalatai óvatosságra intik: azért a rendszer még áll, s ha szabadabb is a hazai gondolkodás, a cselekvés terei továbbra is szűkek – már ha vannak ilyenek egyáltalán. És nem felejthető: ha lassan ugyanazt a nyelvet beszéljük is, a honi értelmiség és az emigráció lehetőségei továbbra is döntően mások. E gondolatmenet jegyében az író az új, kozmopolita értékrend közös közvetítésére képes mintaadó értelmiség formálódása izgatja, emigránsként új szövetség megteremtésén fáradozik. Ennek szemlében pedig húsz év múltán újra kísérlet tesz élete középponti problémájának a helyzethez igazított tisztázására: fáradhatatlanul, ismét arra keresi a választ, hogy otthonától távol hogyan lehet „jó magyar” az ember, mit s hogyan érdemes tennie az emigránsnak. A halálával töredékben maradt utolsó írás az újrafogalmazás dokumentuma a híderemtésért fáradozó *Magyar Füzetek* 14. számának lapjain: *„Olyan gondolkodás... amely a magyar helyzeteket egészében tudja szemügyre venni, a valóságokra tájékozódik és független mind a hatalom birtokosainak vagy bizományosainak az igényeitől, mind az éppen időszerű helyi érdekű társadalmi konformizmusoktól, leginkább még Hegyeshalomtól nyugatra lett volna, volna vagy lenne lehetséges. Az Európában és Amerikában élő és dolgozó gondolkodók, művészek, zenészek, írók, kutatók, a »tudományos emberfők« mennyisége és jelentősége valóban eléggé*

tekinthetős ahhoz, hogy külföldi magyar intelligenciáját [értsd: mintaadó elitet – Sz. J.] kialakító folyamatok bázisa legyen.”

A hegyeshalmi határ azóta leomlott. De leomlott-e az emigráció értelme is? A lakhely tekintetében biztosan: hiszen a rendszerváltás óta szabadon meghozott személyes döntések és preferált életformák kérdése lett, hogy ki és hol választ magának otthont, s az is, hogy ezt véglegesen vagy átmeneti érvénnyel teszi-e. Az emigrálás azonban – ahogy ezt láttuk – jobbra nemcsak a lakóhely megválasztásáról hozott döntés, hanem látásmód és nézőpont is egyben. S ha innen tekintjük, nemigen mondhatjuk, hogy mára az „emigráns” pozíciója okafogyottá vált volna. A mély árkok, amelyek ma a kölcsönös meg nem értés jegyében a politizáló közönség szemében álló ideológiai táborai között húzódnak, értelmessé teszik a vicc csattanóját: és az igazi belgák hová álljanak? Meglehet, nekik szól leginkább Szabó Zoltán emigrációs alkotása: a „belga” abban reménykedhet, hogy ha hátrébb húzódik, és megtartja a saját szuverén értelmezését a magyarságkérdésről, akkor talán – lemondások árán, de – megőrizheti képességét a „valóságokra tájékozódás”-ra. A NYUGATI VÁRTÁN-t így is olvashatjuk: reményt, kapaszkodót és mintát ad távolságtartás és kötődés immár ránk váró új egyensúlyainak kialakításához.

Szalai Júlia

II

SZELLEMI HONVÉDELEM

A száz évvel ezelőtt, 1912. június 6-án született Szabó Zoltánról angliai emigránsévei alatt számosan vélték úgy, hogy nem ír eleget. Míg például Cs. Szabó Lászlónak vagy Márai Sándornak sorra láttak napvilágot kötetei (nem beszélve a magyar Gógoraként évente sok kilométer szöveget ontó Határ Győzőről), neki Nyugaton harmincöt éven át, tehát még életében, nem jelent meg könyve. Színezte az elmarasztaló feltevést az is, hogy egy kiadói reklámroplapon meghirdették készülő regényét, *ÉJFÉLKOR A PAP NEM MISÉZETT* címmel, s ez végül nem készült el. Akkor derült ki, hogy milyen szorgalmas és kvalitásos író volt az emigráns Szabó Zoltán, amikor Cziganý Lóránt és András Sándor hozzálátott az összegyűjtött művek kiadásának előkészítéséhez

s ennek során az Angliában született anyag feldolgozásához is. A sorozat harmadik kötete, a *DIASZPÓRANEMZET* (1999), már az 1970-es években írt, a magyarság témájával foglalkozó, javarészt kéziratból publikált tanulmányok gyűjteménye, a negyedik pedig, a *KORSZAKVÁLTÁS* (2006), a magyar forradalmat és utóéletét elemző írásoké. A legújabban megjelent *NYUGATI VÁRTÁN* első része esszéket tartalmaz, a második része, több mint négyszáz oldalon, publicisztikát, recenziókat és jegyzeteket. Sok oka-foka van annak, hogy miért nem foghatta kézbe köteteit Szabó Zoltán, hogy miért csak halála után indult meg a szerkesztői munka. Az anyag nagy része rádión vagy konferencia-előadásként hangzott el, néminemű átdolgozást igényelt könyvben való kinyomtatás előtt, s írójuk mind a szelekció tekintetében, mind a szövegei minőségét illetően hallatlanul igényes volt, viszont ugyanakkor tépelődő természetű ember, tehát arra lett volna szüksége, hogy valamelyik kiadó megbízható és gyakorlott szerkesztővel együtt dolgozva hozzanak tető alá egy-egy kötetet. Külföldön, diaszpórába szóródva az ilyesmi különösen nehéz vállalkozás.

A *NYUGATI VÁRTÁN* fedőlapján színek és textúrák váltakoznak, talán a sárgolyót látjuk, amelyen élünk (erre félmagasságban árnyék vetül), a felső peremen pedig kék eget, amelyen a lebukott nap vöröse jelzi, hogy nyugat felé tekintünk. Az előszóban András Sándor párhuzamot von Szabó Zoltán és Bibó István között, ami nem rossz gondolat, kétségtelenül kiegészíti egymást az író meg a jogász. Ami igazán összeköti őket, az Bocskai István mondása, amit Szabó éppen Bibótól hallott és többször idézett: „*Sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, a dolgot őt magát nézzük, s csak a mi nemzetünk javát és magunk megmaradását.*”

Bár Szabó Zoltán ráérősen elüldögélt jó társaságban, például fiatalokból álló körével, a dél-kensingtoni Hades eszpresszóban, továbbá mint ezermester igen sok időt töltött háza saját kezű szépítésével, mégis írásra szánta napjai nagy részét. Hetente két-három cizelláltan megírt, esszérangú rádiólevelet kért tőle a Szabad Európa Rádió, emellett cikkezett, szerkesztett, előadott és recenzeált. Írt kézzel is, rengeteg javítással, betoldással, de bizonyos, hogy sokat diktaált a SZER londoni irodájában dolgozó, érte rajongó, túlórázásra mindig kész titkárnőjének, az aranyszívű Gruber Mártának. Hosszabb előadásai, nagyobb lélegzetű tanulmányai megal-

kotásához bezárkózott, szenvedve küzdött minden sor tökélyéért. Írásai, világos gondolatki-fejtésüknél fogva, könnyen olvashatók, a rádiólevelek pedig a műfaj természetéből fakadóan fülhöz szólók. Ami azt illeti, művesen fogalmazott előszóban is. Mottója a klasszikus mondás jellemzően Szabó Zoltán-i parafrázisa volt: „énekesmadarat a tolláról, író a mondatairól”.

Azt hiszem, hatott rá londoni jó barátja, Cs. Szabó László írásművésze, akit az irodalomtörténet a nagy esszéíró triász oszlopos tagjaként emleget, együtt Szerb Antallal és Halász Gáborral. Csé is az asszociációs esszéstílus művelője volt, és persze szintén rádiómunkatárs, a Szabad Európával vetélytárs BBC-nél. Az ötvenedik születésnapja alkalmából, 1955-ben írt köszöntő tanulmányában állapítja meg Szabó Zoltán, hogy „a fiatal Cs. Szabót ugyanaz a távolság – a közérthetőség és a jó stílus – választotta el a művelődéstörténetstől, ami a falukutatót a szociológia művelőjétől”.

A két magyar nyelvű külföldi rádió mindkettejüktől körülbelül húszperces szövegeket rendelt. Cs. Szabó eleve úgy írta meg az esszéit, hogy a kinyomtatásukra gondolt, így azután az ő kiváló színesi képességei kellettek ahhoz, hogy a veretes körmondatok megragadják a hallgatót. Ha az esszé hosszabb lélegzetű volt, a müncheni *Új Látóhatár* hasábjaira került, ha rövidebb, a londoni, majd párizsi *Irodalmi Újság*, esetleg a római *Katolikus Szemle* lapjaira. Szabó Zoltán tollát a rádiókontribúciók írásakor általában nem vezették ilyesfajta hátsó gondolatok. A kéziratára minden esetben Borbándi Gyula csapott le, bár a szerző ragaszkodott ahhoz, hogy a Borbándi által szerkesztett *Új Látóhatár*-ban való közlés előtt stílusosan és tartalmilag még csiszolhasson minden szövegén.

A NYUGATI VÁRTÁN a műfaji fejezeteken belül kronológiai rendet tart. A legkorábbi közölt publicisztikai írások még Szabad Európa Rádió előttiék, a régi *Látóhatár*-ban vagy a *Nyugati Hírnök* című, Mikes Imre (Gallicus) által Párizsban 1952-ig kiadott lapban jelentek meg. Szabó Zoltán akkor kötetlenebbül csapongott, még egy vérbeli novella megírására is kedve kerekedett.

Rendkívül jó megfigyelőképessége és remek memóriája volt. Emberekre vonatkozóan különösen. Aki érdekelte, annak minden arcvonását, fizikai jellemzőjét örökre az agyába véste, és a velük folytatott beszélgetéseit döbbenetes pontossággal tudta visszaidézni, évek távolából is. Így

rajzolható – különböző adódó alkalmak kapcsán – kitűnő portrékat például Tamási Áronról, Cs. Szabóról, Illyésről, Veres Péterről vagy kettős arcképként Sárközi Györgyről és Mártárról. Mily kitűnő például a kép a dísztelen szobában társalgó Németh Lászlóról, aki előtt tálnyi szárazsütemény van az asztalon, mert ha dolgozik, nincs ideje enni sem, csak onnan majszol, viszont tekerős gramofon is áll a sublóton, mert – mint bevallja – feleségével, Ellával henteente több órán át szoktak táncolni.

Szintén irodalomtörténeti értékű az a leírás, amely arról szól, hogyan kalauzolta a nagyvárosi dzsungelben Szabó Zoltán a Londonba látogató Tamási Áront. A karácsonyra készülő Regent Street sugárútján már ragyogtak az ünnepi kivilágítás fényei. Szabó Zoltán csak legyintett: – Reklám ez, Áron, nem is ízléses. – Ám a budapesti vendég elbűvölten állt meg: – Nem úgy kell azt nézni, Zoltán. Hanem úgy, ahogy a kisgyerek látja.

Régi íróbarátai munkásságát a világpolgár jártasságával elemezte, Tamási Áron regényének székely figuráját mexikói paraszt filmhőssel vetette össze, mesejátékát Dylan Thomas walesi rádiójátékához, az UNDER MILK WOOD-hoz hasonlította. (Az angol mű címéből a „the” névelőt a korrektor elfelejtette kigyomlálni.) Felmerül benne, mit szólna a két kultúra, a természettudomány és a humán tudományok teljes szétválását panaszoló C. P. Snow a matematikus Bolyaiakról szóló Németh László-színarabhoz.

Az éltükben ismertekről meglevenítő vizualitással írt, de hasonló felidéző készséggel kedvelt korszaka, a reformkor hőseiről, Teleki Lászlóról, Eötvös Józseféről, Bölöni Farkas Sándorról vagy Gorove Istvánról is, akiknek csak a műveit ismerhette jól.

Nyerésége a kötetnek, hogy fennmaradtak Szabó Zoltánnak a Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferenciának elhangzott előadásai, szövegüket a szeretettel szerkesztett, de szerény egyházi értesítőből, az *Útitárs*-ból lehetett áttemelni. Az író 1957 elején egy ideig maga is főszerkesztője volt egy lapocskának, a havonta háromszor megjelenő s az újonnan érkezett angliai menekülteknek szóló *Magyar Szónak*, s ebben közönséges hírkomentálásra is kényszerült. Horthy Miklós halálát így kommentálta: „Olyan korszak irányítója távozott az élők sorából, melyet kevesen kívánnak vissza, noha azóta rosszabb napokat látunk.” Megbízása volt később Szabó Zoltánnak

az is, hogy vezesse a Magyar Könyvbarátok Külföldön elnevezésű, emigráns írószövetségi kiadót, amely az Erdélyi Szépművészek Céhszabványára, előfizetési rendszerre épülve működött 1957 és 1964 között. Főszerkesztői és kiadói beosztásait egyaránt tartalmazza a NYUGATI VÁRTÁN, hasznos lett volna egy-egy lábjegyzet, hogy e szövegeket főszerkesztői minőségében írta. Közül az új kötet vele készült interjúja is (Szépfalusi István készítette, szűkszavú reverenciával), ez tanulságos és érdekes. Viszont fölösleges volt talán annak az interjújának a megjelenítése, amelyben ő a szűkszavú kérdező, és Huszár László várostervező a válaszoló.

A párizsi *Irodalmi Újságban* megjelent JEGYZETLAPOK-sorozat a villámesszéírás mestereként mutatja be Szabó Zoltánt. Szintetizáló gondolkodásmódjára vall, hogy ha a megszabott terjedelem nem adott módot dolgok részletező kifejtésére, ő akár egyetlen frappáns megjegyzéssel is tudott sokat mondani. Amikor például arról írt, hogy 1962-ben miként szállították haza hajdani apósa, Károlyi Mihály gróf hamvait, így fogalmazott: „a fogadóbizottságból hiányoztak azok, akiket a nemzet választottjainak tekint”. (Ez egy 1946-os színikritikáját juttatja eszembe, amelyben a tehetségtelen, de szép ifjú színésznőről ezt írta: „a művésznő színesi eszközöket nem használta fel”.)

A NYUGATI VÁRTÁN záróanyaga tartalmazza Szabó Zoltán egy igen fontos kései tanulmányát, az *Új Látóhatárban* megjelent HUNGARICA VARIETAS-t. Ebben olvashatjuk:

„Az irodalom: közügy. Az irodalom művekből tevődik össze. Az, hogy mennyire szolgálhat közérdeket: a művek minőségétől és mennyiségétől függ. A mennyiség: sokféleség.

A műveket írók írják. Minőségüket írójuk tehetség határozza meg. A tehetséget – Németh László szavával élve – lehetőségek éltetik.

A tehetséget éltető lehetőségek: a közlés lehetőségei. Könyvben él a szellem. Ami a műben él: a művész képességeinek életkedvet ad. Hatásával másokban képességeket ébreszt.”

Szabó Zoltán 1984. augusztus 19-én meghalt, nem érte meg a diktatúra teljes összeomlását, a tehetséget éltető lehetőségek felszabadulását. Összegyűjtött munkái azonban lehetőséget kaptak a közlésre. Hatásával másokban gondolatokat ébreszt. Talán képességeket is?

Sárközi Máttyás

AMIT MINDENKINEK HALLANIA KELL

„Ktož jsú boží bojovníci”
(XV. század)

Václav Talich Live, 1939

Bedřich Smetana: *Má vlast (Hazám)*

Antonín Dvořák: *Slovanské tance (Szláv táncok)*,
Op. 72 (B. 147)

Česká národní hymna (A cseh nemzeti himnusz)

Česká Filharmonie a Orkestr Radiojurnalu

Václav Talich

SUPRAPHON SU 4065-2

A Norsk rikskringkasting (NRK, Oslo) felvétele,

Arkiv 783

Tekercsszámok: F 1280-88 (Smetana)

F 1316-21 (Dvořák)

Korunkban – a kezdeti szimpátiáhullám lecsengése után – eléggé megoszlanak a nézetek a historikus kiadványok megjelenítéséről. Ez magától értetődik, hiszen a tradíciókat ápoló, illetve elutasító magatartásformák mindkét oldalon alátámaszthatók – nemritkán nyomós – érvekkel. A fejtegetések önmagukban lehetnek meggyőzőek, a gyakorlatban azonban nem mindig állják meg a helyüket. A hagyományokkal való szembefordulás is torkollhat természetlenségbe, ám adott esetben a múlt örökségének gondos vizsgálata és asszimilálása is lehet hívójel a „creator spiritus” eljövételére. Az előadóművészetben a hagyományok őrzésére és továbbfejlesztésére irányuló szándékok szükségszerűen nagyobb jelentőséggel bírnak, mint az alkotás folyamatában, hiszen ez utóbbinak időbeli elsőbbsége megkérdőjelezhetetlen. A múlt művészeti kincseivel való foglalkozás azonban nem merülhet ki a szolgálai attitűdben: kritikai álláspont nélkül azok menthetetlenül múzeumi tárgyakká merevednek. A túlzott tisztelt éppoly helytelen, mint a saját egyéniség védelmében történő elutasítás. Ha valaki jó léssel rendelkezik, elég tehetséges és rátermett, akár-mivel foglalkozik is, az egészséges tradíciók szellemében végzett munkájának eredménye sohasem lesz pusztá másolat.¹

¹ Egyes előadóművészek már-már beteges tartózkodása a múlt nagy előadóművészeinek felvételeitől érthetetlen és megdöbbentő. Vaskos tévedések táptalaja lehet a szerzői előadásokat eleve elutasító ma-